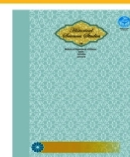

University of Tehran Press

The Burial and Mourning Rituals of the Sogdians on the Basis of Chinese Historiographies

Yuanqi Zhao ¹, Kolsoum Ghazanfari ²

1.Ph.D Candidate of Ancient Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: yuanqijoy89@gmail.com

2. Corresponding Author, Assistant Professor of the Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: k.ghazanfari@ut.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
7, June, 2024

In Revised Form:
14, June, 2024

Accepted:
10, July, 2024

Published Onlin:
20, September, 2024

Sogd was a region located between Iran and China. Over time, the Sogdians established settlements as a result of trade and commerce along the so-called Silk Roads. They entered China at the end of the third century B.C. This connection, and the settlement of groups of them in the northern and western regions of China, has attracted the attention of Chinese historians. In their accounts, they have mentioned various aspects of Sogdian life, including culture and religion. The burial and mourning rites of the Sogdians, which were influenced by their religious life, are among the topics discussed in these sources. The aim of this research is, on the one hand, to verify the reports of these sources and, on the other hand, to find out what these rituals are and how they are performed. The Chinese historiographies used in this study are diverse and belong to the period from the 4th to the 11th century AD. Their accounts are often brief. Examination and analysis of the data from these sources shows that their contents are generally valid and that the funeral rituals of the Sogdians are diverse and, with a few concessions, in line with Zoroastrian traditions. Sogdian funeral customs are also very similar to those of other Iranian peoples and traditions.

Keywords: Sogd, China, Mourning, Burial, Zoroastrianism.

Cite this The Author(s): Zhao, Y., Ghazanfari, K., (2024). The Burial and Mourning Rituals of the Sogdians on the basis of Chinese Historiographies, Historical Sciences Studies Vol.16, No 1, Serial No.37 –Spring- Summer, (155-180).

DOI: [10.22059/jhss.2024.377672.473717](https://doi.org/10.22059/jhss.2024.377672.473717)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

Sogd was a region along the Zarafšān River, situated between the Āmū Daryā to the north and the Syr Daryā to the south, sometimes extending as far as Čāč and Osrušana. Geographically, this region lies between Iran and China. The Sogdians entered China by trading along the Silk Road during the Han Dynasty (206 BC-220 AD) and gradually established settlements in China. These settlements have survived, particularly in the northern (Gansu) and western (Xinjiang) regions of China. The Sogdian trade network played a crucial role in Eurasian intercontinental communication from the second century BC to the eighth or ninth century AD. The Sogdians were considered Iranian in both race and language. While their primary religion was Zoroastrianism, their extensive travel and trade exposed them to, and sometimes led them to adopt, other religions.

One significant aspect of their religious life was their burial practices and the treatment of the dead and the mourning for them, which this paper aims to examine based on Chinese historiographical reports. Due to their proximity to the Sogdians in the west and the presence of Sogdian immigrants in China, Chinese historiographies have documented various accounts of their customs and traditions. The significance of the current research lies in its ability to not only verify this group of sources but also to complement other existing sources on the topic. While the subject of this article has generally been explored within the context of the social life of the Sogdians in China, the specific details have not been extensively studied. For instance, the works of Lu Qingfu (1986), Rong Xinjiang (1999), Chen Haitao (2019), and Sun Wujun (2021) provide general information on the burial and mourning customs of the Sogdians.

The innovation of this article is its focus on Sogdian burial and mourning practices based on Chinese sources, examining their details and reconciling them with other surviving sources. This article employs the library research method, involving the systematic study of surviving Chinese historiographies, including *Hòu hàn shū*, *Nán qí shū*, *Sui shū*, *Zhōu Shū*, *Dà Tiáng Xī Yù Jǐ*, *Tōng Diǎn*, *Xīn Táng shū*, and *Zī Zhì Tōng Jiàng*, which date from the fourth to the eleventh century.

The amount of information these sources provide on our research topic varies, ranging from very brief to highly detailed. Chinese historians' accounts of Sogdian burial and mourning practices can be categorized into two groups: information about the inhabitants of different parts of the Sogdian region and material about the Sogdians living in China. These sources describe Sogdian burial traditions in three ways:

1. Burning the bodies and then placing the remaining bones in containers/*astōdāns*.
2. Placing the corpses on heights or in forests and then burying the bones.
3. Placing the corpses in a special area, such as a *dakma* outside the city, where animals like dogs would tear them apart before the bones were buried.

Regarding the burial of bones, sources mention the use of gold, stone, and ceramic containers (*astōdāns*), which likely corresponded to the rank and financial status of individuals, as well as pits used for this purpose. *Sui shū*'s account of the state of Shǐ describes a golden astudan in which the remains of the king's parents were placed on a bed in a special room, reminiscent of the Parthian tradition of Nisa.

Another aspect of Sogdian ritual is the commemoration of the dead, which refers to certain dates in the year when gifts were given to the souls of the deceased and sacrifices were made.

These themes and rituals can be adapted to Zoroastrian traditions, except for the cremation of corpses, which seems to be linked to ancient Aryan traditions still observed in India.

In discussing mourning, Chinese sources refer to Sogdian customs and rites such as wailing, lamenting, scratching the face and ears, cutting hair, and tearing clothes. These practices are consistent with other archaeological and historical sources. What is remarkable in this case, of course, is the lack of attention paid to the official Zoroastrian religious recommendations, which, despite the prohibition of mourning, were carried out vigorously observed among the Sogdians as well as other Iranian peoples.

آیین‌های تدفین و سوگواری سغدیان بر اساس منابع مکتوب چینی

یوان چی ژائو^۱، کلثوم غضنفری^۲

yuanqijoy89@gmail.com

k.ghazanfari@ut.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران باستان دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۳/۲۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۴/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۶/۳۰

سغد از نظر جغرافیایی در فرارود و بین ایران و چین واقع شده بود. سغدیان به واسطه تجارت و بازرگانی در راه‌های موسوم به ابریشم به مرور زمان سکونتگاه‌هایی پدید آوردند و از حدود اواخر قرن سوم ق.م. در چین نیز نفوذ کردند. این ارتباط و سکونت گروه‌هایی از آنها در نواحی شمالی و غربی چین باعث توجه تاریخ‌نگاری‌های چینی نسبت به این مردم شده به گونه‌ای که در گزارش‌های خود مطالبی را در مورد جنبه‌های مختلف حیات آنها از جمله فرهنگ و دین ذکر کرده‌اند. آیین‌های تدفین و سوگواری سغدیان که خود تحت تأثیر باورهای دینی آنان قرار دارد از مسائلی است که در این منابع مورد توجه قرار گرفته و هدف این پژوهش راستی آزمایی گزارش‌های این منابع از یک سو و چستی این آیین‌ها و چگونگی آن‌ها از سوی دیگر است. تاریخ‌نگاری‌های چینی مورد استفاده در این پژوهش متنوع و متعلق به بازه زمانی قرون چهارم تا یازدهم میلادی هستند و گزارش‌های آن‌ها در این مورد اغلب کوتاه است. بررسی و تحلیل داده‌های این منابع نشان می‌دهد که مطالب آن‌ها عموماً معتبر و آیین‌های تدفین در بین سغدیان متنوع و با اندکی اغماض مطابق با سنت‌های زردشتی است. رسوم سوگواری سغدیان نیز شباهت بسیار زیادی به دیگر اقوام ایرانی و سنت‌های رایج در بین آنها دارد.

واژه‌های کلیدی: سغد، چین، سوگواری، تدفین، دین زردشتی.

استناد: ژائو، یوان چی، غضنفری، کلثوم؛ (۱۴۰۳). آیین‌های تدفین و سوگواری سغدیان بر اساس منابع مکتوب چینی: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۷- (۱۸۰-۱۵۵).

DOI: 10.22059/jhss.2024.377672.473717

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

سغد منطقه‌ای است در امتداد رودخانه زرافشان بین آمودریا در شمال و سیردریا در جنوب و گاه محدوده آن تا چاچ و اسروشنه هم ذکر شده است. در متون کهن چینی همچون *شی جی محدوده* آن بین دیوان^۱ (فرغانه) تا آن‌شی (اشکانی) گزارش شده است (۱۳۳: ۲۵۷۷؛ de la Vaissiere, 2004). این منطقه از نظر جغرافیایی بین ایران و چین واقع شده بود. سغدی‌ها به واسطه اشتغال به تجارت از زمان دودمان هان (۲۰۶ ق.م-۲۲۰ م) در امتداد جاده ابریشم وارد چین شدند و به مرور مهاجرنشین‌هایی را در چین نیز تشکیل دادند که به‌خصوص آثار آنها در شمال (گنسو) و غرب (شین‌جیانگ) چین باقیمانده است. با گذشت زمان، سکونتگاه‌های سغدی در امتداد جاده ابریشم نیز افزایش یافت. آنها از مرو در آسیای مرکزی تا جانگ‌یه^۲ (در شمال غربی استان گانسو، در بخش میانی کریدور هکسی) در امتداد جاده ابریشم شبکه تجاری گسترده‌ای ایجاد کردند. این شبکه در ارتباطات بین‌قاره‌ای اوراسیا نقش مسلطی داشت (جانگ شو شان، ۲۰۱۲^۳: ۲۴۹-۲۶۴) و از سده دوم ق.م. تا سده هشتم یا نهم میلادی بازرگانی بین شرق و غرب را در دست داشت (ر.ک. قریب، ۱۳۷۶: ۲۵۴-۲۵۷).

سغدیان از نظر نژادی و زبانی ایرانی به حساب می‌آمدند. دین عمده آنها زردشتی اما به واسطه سفر و تجارت با ادیان دیگر نیز آشنا و بعضاً پیرو آنها شده بودند. پژوهش‌های مختلفی در مورد دین آنها در خود منطقه سغد و در بین مهاجرنشین‌های سغدی در چین صورت گرفته است که نتایج حاکی از رواج دین زردشتی و تنوع محلی آن در بین آنهاست که گاه با کیش دیگر خدایان که اصالت ایرانی ندارند ترکیب شده است (به‌عنوان نمونه ر.ک. Grenet, 2002; Marshak, 2002; Grenet, 2007; Grenet, 2015; Rong, Xinjiang 2001; Rong, Xinjiang, 2018). از جمله ابعاد مهم زندگی دینی در هر جامعه و بین هر قومی موضوع تدفین و نحوه برخورد با اجساد درگذشتگان و سوگواری برای آنهاست که این پژوهش قصد دارد گزارش تاریخ‌نگاری‌های چینی را در این مورد و چگونگی آن در بین سغدیان مورد بررسی قرار دهد. چینی‌ها به واسطه همسایگی با سغدی‌ها در سمت غرب و همچنین وجود مهاجرنشینان سغدی در سرزمین خود به ذکر گزارش‌های مختلفی در مورد آنان و آداب و رسومشان پرداخته‌اند. اهمیت پژوهش حاضر از این جنبه است که افزون بر راستی آزمایی این گروه از منابع، می‌تواند در تکمیل دیگر منابع موجود از این حیث کمک رساند. موضوع مد نظر این مقاله پیشتر به‌صورت کلی و در قالب زندگی اجتماعی سغدیان در چین مورد توجه قرار گرفته است که به‌عنوان نمونه می‌توان به موارد

1. 大宛 Dà yuān

2. 张掖 Zhāng yè

3. 张绪山 Zhāng Xù Shān

ذیل اشاره کرد: لو چینگ‌فو^۱ (۱۹۸۶) به بررسی فعالیت‌های تجاری، زندگی خانوادگی و باورهای مذهبی سغدی‌ان و همچنین نقش آنان در انتقال فرهنگ در چانگ‌آن در دوره سلسله تانگ می‌پردازد. وی در این پژوهش تلاش دارد تا با استفاده از اسناد دان‌خوانگ به درک جایگاه و تأثیر سغدی‌ان در جامعه چین در دوره تانگ و نیز ارتباط آنها با مردم هان و سایر اقلیت‌های قومی بپردازد. نویسنده ضمن بحث اشاراتی کلی نیز به مساله رسوم و سنت‌های سغدی‌ان دارد که بحث تدفین هم از جمله آنهاست. رونگ شین‌جیانگ^۲ در پژوهشی در سال ۱۹۹۹ به مطالعه مهاجرت و اسکان سغدی‌ها در سلسله‌های شمالی، سویی و تانگ پرداخته است. او در این مقاله به زندگی اجتماعی سغدی‌ان، نفوذ آنان در بین چینی‌ها و گروه‌های محلی و شیوه تعامل آنان در سرزمین جدید می‌پردازد. در خلال مباحث این مقاله نکاتی کلی نیز در مورد آیین‌های تدفین سغدی‌ان بر اساس اسناد باستان‌شناختی و منابع تاریخی ذکر شده که برای مقاله حاضر مفید هستند. چن‌های-تاو^۳ (۲۰۱۹) در پژوهشی که چگونگی چینی کردن سغدی‌ان در دوره تانگ را بررسی می‌کند به رسوم تدفین سغدی‌ان می‌پردازد که به مرور و تحت تأثیر آداب هان، المان‌هایی را از سنت‌های تدفین چینی اخذ کرده‌اند. سون ووجون^۴ در سال ۲۰۲۱ در مقاله‌ای به بررسی تطبیقی آداب و رسوم تدفین سغدی‌ان با مردمان دشت‌های مرکزی چین با استفاده از اسناد تاریخی چینی در قرون میانه پرداخته است و در نهایت سعی دارد تا اثبات کند که با وجود تفاوت بین فرهنگ و آداب چینی و سغدی، رگه‌هایی از یکپارچگی فرهنگی قابل ردیابی است و سغدی‌ها کم‌کم تدفین چینی را پذیرفته و به آرامی جذب فرهنگ آن شدند.

۲. معرفی منابع

در این بخش ابتدا به معرفی تاریخ‌نگاری‌های چینی به ترتیب سال‌شمار می‌پردازیم که داده‌های اصلی پژوهش را از آنها استخراج کرده‌ایم. دلیل گنجاندن این بخش در مقاله شناخت به نسبت کم این دسته از منابع در پژوهش‌های فارسی است.

– هو هان‌شو^۵ / تاریخ هان پسین از فن‌یه^۶ (۳۸۹–۴۴۵ م.) است که در دوره شرقی جین به عنوان دبیر شاهزاده خدمت می‌کرد. آثار مورد استفاده او اکنون از میان رفته است. هو هان‌شو تاریخ سلسله هان (شرقی) را از سال ۶ تا ۱۸۹ م در بردارد. اثر یادشده حاوی اطلاعات ارزشمندی در

1. 陆庆福 Lù Qìng Fú
2. 荣新江 Róng Xīn Jiāng
3. 陈海涛 Chén Hǎitāo
4. 孙武军 Sūn Wǔjūn
5. 后汉书 Hòu hàn shū
6. 范晔 Fàn yè

مورد سیاست، اقتصاد، فرهنگ و جامعه چین است. در این مقاله قسمت «سرگذشت گنگ‌بینگ» که سرگذشت شماره ۹ از جلد ۴۹ به شمار می‌آید، مورد استفاده قرار گرفته است. -ن‌چی شو^۱/تاریخ چی جنوبی توسط فرمانروای دوره لیانگ، شیائو یِن،^۲ تهیه و تنظیم شده و در سال ۴۸۶ م به پایان رسیده است. این اثر در مجموع ۶۰ جلد و شامل حوادث تاریخی، اقدامات حکمرانان و مقامات، نظامات سیاسی و ... است. از این اثر جلد ۵۴، قسمت سرگذشت گو خوان^۳ استفاده شده است.

- سویی شو^۴/تاریخ سویی رسمی سلسله سویی (۵۸۱-۶۱۸ م) است که توسط وی جنگ،^۵ ینگ شی گو،^۶ کنگ یینگ دا^۷ و جاو خونگ چی^۸ نگاشته شده است. نویسنده اصلی آن وی جنگ سیاستمدار، فیلسوف و نویسنده اوایل دوره تانگ است. اثر در فاصله سال‌های ۶۲۹ تا ۶۳۶ م نگاشته شده و به شرح حوادث مهم سیاسی، اقتصادی، فرهنگی سلسله سویی و شرح زندگی شخصیت‌های مهم این سلسله می‌پردازد. در این مقاله از سرگذشت‌های ۳۸ و ۴۸ از جلد ۸۳ که به ترتیب موسوم به مناطق غربی و ایالت شی است استفاده شده. قسمت موسوم به ایالت کانگ هم در مقاله مورد بررسی قرار گرفته است.

- جو شو^۹/تاریخ جو، تاریخ رسمی سلسله‌های وی غربی^{۱۰} و جو شمالی (۵۵۷-۵۸۱ م)^{۱۱} است و توسط مورخ سلسله تانگ لینگ خو دی فن^{۱۲} گردآوری و در سال ۶۳۶ میلادی تکمیل شده است. اثر شامل ۵۰ فصل بوده که برخی از آنها از دست رفته‌اند. برخی از نویسندگان اصلی کتاب جو به نام‌های جنگ تسن،^{۱۳} ین یوان^{۱۴} و رَن یو^{۱۵} از صاحب منصبان و دانشمندان دوره دودمان جو بودند. در این مقاله از فصل ۴۲، جلد ۵۰، قسمت سرگذشت پارس استفاده شده است.

1. 南齐书 Nán qí shū
2. 萧衍 Xiāo yǎn
3. 顾欢传 Gù huān zhuán
4. 隋书 Suí shū
5. 魏征 Wèi zhēng
6. 颜师古 Yán shī gǔ
7. 孔颖达 Kǒng yǐng dá
8. 赵弘智 Zhào hóng zhì
9. 周书 Zhōu Shū
10. 西魏 Xī wèi
11. 北周 Běi zhōu
12. 令狐德棻 lìng hú dé fēn
13. 曾参 Zēng cān
14. 颜渊 Yán yuān
15. 冉有 Rǎn yǒu.

- سفرنامه تانگ بزرگ به سرزمین‌های غربی^۱ روایتی از سفر هجده ساله شوآن زانگ^۲ (۶۰۲-۶۶۴)، با نام شخصی چن ایی،^۳ و نام مستعار سان زانگ فاشی،^۴ از مشهورترین روحانیان بودایی، مترجم، دانشمند و شاعر چینی دوره تانگ است. او در شهر چانگ آن (شی آن) متولد شد و در قرن هفتم میلادی از چین به هند سفر کرد تا تعالیم بودا را مطالعه کند. وی در طول سفر اطلاعات ارزشمندی در مورد مردم و فرهنگ مناطق مختلف، مسیرهای تجاری، شهرها، آثار تاریخی و جغرافیایی جمع‌آوری کرد. در این مقاله قسمت پیشگفتار اثر مورد استفاه قرار گرفته است.

- تونگ دین^۵ توسط وزیر و نویسنده دوره تانگ، وی جیه^۶ در سال ۸۰۱ م تدوین و یکی از معروف‌ترین دایرةالمعارف‌های چین باستان بوده است. مطالب این اثر در مورد تاریخ، جغرافیا، سیاست، اقتصاد، فرهنگ، دین، مسائل نظامی و ... است. این اثر بر تدوین نوشته‌های باستانی چینی و دایرةالمعارف‌های بعدی تأثیرات ژرفی داشته است. در این مقاله از فصل موسوم به شی فن جی^۷ استفاده شده است.

- شین تانگ شو^۸ / تاریخ جدید تانگ توسط سونگ چی^۹، او یانگ شیو^{۱۰}، فن جن^{۱۱}، لوی شیا چینگ^{۱۲} در دوره تانگ در سال ۱۰۵۴ به اتمام رسیده است. این کتاب شامل ۲۲۵ جلد است که ۱۰ جلد آن مربوط به خاندان سلطنتی، ۵۰ جلد سیاست‌ها، ۱۵ جلد جداول و ۱۵۰ جلد زندگی‌نامه افراد شاغل در دربار است. تدوین شین تانگ شو ۱۷ سال طول کشیده و در سال ۱۰۶۰ میلادی به پایان رسیده است. از زندگی‌نامه‌ها، جلد ۷۸، قسمت سوم در مورد خاندان سلطنتی مورد استفاده قرار گرفته است.

- زی جی تونگ جین^{۱۳} اثر سی ما گوانگ^{۱۴} در سال ۱۰۸۴ م است که بازه زمانی ۴۰۳-۹۵۹ م را مورد بحث قرار می‌دهد. اثر به دستور امپراتور سُنْگ ایننگ زونگ^{۱۵} نوشته شده و تأثیر عمیقی بر

1. 大唐西域记 Dà Tiáng Xī Yù Jì
2. 玄奘 Xuán zàng
3. 陈祜 Chén Yī
4. 三藏法师 Sān Zàng Fǎ Shī
5. 通典 Tōng Diǎn
6. 韦节 Wéi Jié
7. 西蕃记 Xī Fān Jì
8. 新唐书 Xīn Táng shū
9. 宋祁 Sòng Qí
10. 欧阳修 Ōu Yáng Xiū
11. 范镇 Fàn zhèn
12. 吕夏卿 Lǚ Xià qīng
13. 资治通鉴 Zī Zhì Tōng Jiàng
14. 司马光 Sī mǎ Guāng
15. 宋英宗 Sòng Yīng zōng

حوزه اندیشه سیاسی و حکمرانی چین داشته است. سی‌ما گوانگ منابع تاریخی مختلف، از جمله تاریخ‌های رسمی و زندگینامه‌ها را گردآوری کرده است. از این اثر جلد ۱۹۹، سرگذشت تانگ ۱۵ مورد استفاده قرار گرفته است.

۳. نام سغد در منابع چینی

در متون و اسناد کهن ایرانی نام سغد ذکر شده است در وندیداد به صورت سوغد *Suyda* (وندیداد ۴:۱)، در فارسی باستان آن سوگودا/سوگد *Suguda/Sugd*; (DB1.16; XPh 21) و در فارسی میانه به شکل‌های **suβd-*, **sovd-*, **sūd*, **subd* آمده است (به‌عنوان نمونه ر.ک. *شهرستان‌های ایران‌شهر*: ۶: زند بهمن یسن ۴: ۵۸؛ بندهشن ۹: ۸۶).

منابع چینی نخستین بار از سغد به عنوان سرزمینی که خراج خود را در حدود سال ۱۱۶ ق.م. به چین فرستاده است یاد می‌کنند (وی جنگ، ۱۹۷۵: ۲۲۶۹). این نام در متون چینی دوره‌های مختلف به شکل‌های مختلفی ذکر شده است. در چینی پیش از سلسله تانگ به صورت سوئی^۱ آمده است. در هوان شو سوئی به عنوان پادشاهی تابع کانگ‌جو^۲ ذکر شده است (فن‌یه، ۱۹۶۲/ ۸۸: ۲۹۱۹). در دوره‌های بعد به صورت سوت^۳ آمده است. در کتاب *وی لویه* به صورت شوپائو^۴ (یویو، ۱۹۶۲/ ۷۱: ۱۵۸۱) ^۵، در *وی شو* سغد^۶ (وی‌جنگ، همانجا) و در کتب چینی اواخر سلسله‌های جنوبی و شمالی به نام چینی خه^۷ ثبت شده است (وی شاو، ج ۱۲۰، ۲۲۷۰).

چینی‌ها سغد کهن را به عنوان فدراسیونی از بربرهای خو^۸ که توسط نه خاندان جاو وو^۹ اداره می‌شد، تصور می‌کردند. مهم‌ترین فرمانروا در سمرقند که کانگ^{۱۰} نامیده شده، سکونت داشت. در سوئی شو، سرگذشت مناطق غربی آمده که پادشاهی کانگ برجای مانده از پادشاهی کانگ‌جو است؛ مردم کانگ پیوسته در حال مهاجرت بوده و سرزمین ثابتی نداشته‌اند. این پادشاهی از زمان سلسله هان تاکنون، همیشه وجود داشته است. پادشاه آن در اصل از خاندان ون^{۱۱} و از قوم دیوجی^{۱۲} و در ابتدا در شمال کوهستان کیلیان (در جنوب کریدور هکسی) بخشی

1. 粟弋 Sù Yì
2. 康居 Kāng jū
3. 粟特 Sù tè
4. 属繇 Shǔ yáo
5. 鱼豢 Yú yú
6. 魏略 Wèi Lüè
7. 魏书 Wèi Shū
8. 粟特 Sù tè
9. 何 Hé
10. 胡 Hú
11. 昭武 Zhāo wǔ
12. 温 Wēn

دورافتاده شمالی از کوه‌های کونلون، بوده است (۱۹۶۲/۸۳، ۱۶۷۲). افزون بر کانگ، سایر سرزمین‌های «خو از نه خاندان جاو وو» نام‌های تک‌هجایی (ر.ک. Lurje, 2017) به شرح ذیل داشتند: می^۲ (مایمرغ در شرق سمرقند و شامل پنجیکنت)، تسائو^۳ (اسروشنه و اطراف ایشیخن)، خه^۴ (در غرب به سمت میانه‌های زرافشان)، آن^۵ (بخارا) و قسمت‌های بالایی بخارا آن کوچک، شی^۶ (تاشکند)؛ شی^۷ (کش یا شهر سبز)، خوه‌شون^۸ (خوارزم)، مو^۹ (به‌عنوان نمونه ر.ک. تونگ دین، ۲۰۱۶/۱۹۳، ۵۲۴۲). این نام‌ها به‌ویژه در دوره تانگ در چین رایج بودند. البته در منابع دیگر مانند سویی شو نام بی^{۱۰} هم افزون بر موارد بالا اضافه شده است (۱۹۶۲، ج ۸۳: ۱۶۷۲). حوزه فعالیت این نه خاندان هم یک حلقه فرهنگی و هم یک شبکه تجاری بوده است. آنها بازرگان بودند اما توان زیادی در برقراری ارتباطات بین‌فرهنگی داشتند (برای توضیح در این مورد ر.ک. چی خونگ شینگ، ۱۹۸۸)

۴. آداب تدفین و سوگواری سغدیان در منابع چینی

گزارش تاریخ‌نگاری‌های چینی در مورد تدفین و سوگواری سغدی‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. نخست اطلاعاتی است که در مورد ساکنان قسمت‌های مختلف سغد نوشته شده است. دسته دوم مطالبی است که در مورد سغدیان ساکن در چین ارائه شده. با توجه به تمایز خود تاریخ‌نگاری‌ها در مورد مکان، در ادامه بدون جداسازی این دو دسته از یکدیگر به ترتیب سال‌شمار داده‌های منابع چینی را ذکر می‌کنیم و در هر موردی به تحلیل آنها می‌پردازیم:

۴-۱. نِن چی شو، سرگذشت گو خوان

《南齐书·顾欢传》卷 54, 145 页: 棺殓槨葬，中夏之制；火焚水沉，西戎之俗。

«در میان چینی‌ها، رسم بر این است که مردگان را در تابوت دفن کنند، اما اقوام غربی مردگان را می‌سوزانند» (۱۹۶۲/۵۴: ۱۴۵).

1. 大月氏 Dà yuè zhī

2. 米 Mǐ

3. 曹 Cáo

4. 何 Hé

5. 安 Ān

6. 史 Shǐ

7. 石 Shí

8. 火寻 Huǒ xún

9. 穆 Mù

10. 毕 Bì

11. 蔡鸿生 Cài hóng shēng

منظور از اقوام غربی مردمانی هستند که در غرب کشور چین ساکن بوده‌اند و شامل سغدی‌ها هم می‌شده است. این گزارش به سوزاندن اجساد اشاره دارد که در بین مردمان غرب چین رواج داشته است. ما امروزه بر اساس شواهد بازمانده از این نوع از تدفین در آسیای مرکزی آگاهییم. در فرهنگ آندرونوو و مجموعه بلخ-مرو شواهدی از سوزاندن اجساد و سپس به خاک سپردن آن در ظروف یا کوزه‌های سفالین دیده می‌شود (ر.ک. مزدپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۴-۲۵) و این نوع از تدفین در کنار هواسپاری در بین آریایی‌های یا اقوام هندوایرانی از شیوه‌های معمول بوده است. این سنت بعدها در بین اقوام هندی ادامه یافته و تا به امروز نیز ادامه یافته و تا به امروز باقی مانده است. این شیوه برخورد با جسد به احتمال بسیار با اعتقاد صعود روان پس از مرگ به بهشت یعنی انگیزه‌هایی هر چه زودتر روان به سوی بالا مربوط می‌شود (بویس، ۱۳۷۶: ۱۵۹-۱۶۰).

۴-۲. سوئی شو

در سه قسمت در مورد تدفین سغدی‌ها اشاراتی وجود دارد که ابتدا به ذکر آنها می‌پردازیم سپس توضیحات مربوط به آنها را می‌آوریم:

- سوئی شو: ایالت کانگ، سرگذشت ۴۸:

《隋书》卷 83 (1672 页) “人死者，弃尸于山，持服一月。

«هنگامی که شخصی می‌میرد، جسد را روی کوه می‌گذارند و به مدت یک ماه سوگواری می‌کنند» (۱۹۶۲/۸۳: ۱۶۷۲).

- سوئی شو: ایالت کانگ، سرگذشت ۴۸:

《隋书·西域传》“康国”条载：“婚姻丧制，与匈奴同。

«روش و شیوه ازدواج و تدفین اجساد در ایالت کانگ مانند هون‌ها است» (۱۹۶۲/۸۳: ۱۶۷۳).

- سوئی شو، ایالت شی، سرگذشت ۴۸:

《隋书·西域传》1卷 83，列传 48 载：康国者，康居之后也，迁徙无常，不恒故地。自汉以来，相承不绝。其王本姓温，月氏人也，旧居祁连山北昭武城，因被匈奴所破，西逾葱岭，遂有其国。支庶各分王，故康国左右诸国并以昭武为姓，示不忘本也。…名为强国，西域诸国多归之。米国、史国、曹国、何国、安国、小安国、那色波国、乌那曷国、穆国皆归附之。

«در جنوب شرقی ایالت شی، برای تدفین اتاقی ساخته می‌شود و یک تخت در وسط آن اتاق

قرار می‌گیرد. در روز ششم از ماه آخر تقویم چینی (برابر با ژانویه) و پانزدهم از ماه هفتم چینی

(آگوست)، بقایای استخوان‌های سوخته والدین پادشاه را در یک ظرف/کوزه طلا می‌گذارند و آن

را روی تخت قرار می‌دهند. سپس آن را در اطراف اتاق می‌گردانند و گل و عطر و میوه‌های

مختلف بر روی آن می‌ریزند. پادشاه و درباریان او در آنجا مراسمی را برگزار می‌کنند (۱۹۶۲/۸۳:

۱۶۷۳).

در این اثر به قرار دادن اجساد بر روی کوه اشاره شده و آن گونه که در ادامه خواهد آمد در جو شو در مورد پارس و شین تانگ شو هم مشابه آن آمده است. گزارش سوئی شو چنانچه در ادامه خواهیم دید با مستندات باستان‌شناختی باقیمانده از شمال شرق ایران و سنت‌های دینی رایج در آنجا همخوانی دارد. قرار دادن اجساد در هوای آزاد از انواع تدفین رایج در دشت‌های آسیای مرکزی بوده که مستندات زیادی در مورد آن وجود دارد. به عبارت دقیق‌تر نخستین بقایا از شیوع رسم هواسپاری اجساد از هزاره اول پیش از میلاد از آسیای مرکزی و مشرق ایران است (بویس، ۱۳۷۶/۱: ۴۴۰). این رسم به احتمال زیاد در آسیای مرکزی به دلیل اقلیم مناسب رواج پیدا کرده است. از این دست نمونه‌ها در آسیای مرکزی می‌توان به موارد یافت شده در خوراسیما که مربوط به اوایل قرن پنجم تا چهارم پیش از میلاد، اشاره کرد (Grenet, 2000).

بر اساس سنت‌های زردشتی که مهم‌ترین دین رایج در نواحی یادشده بوده است و احتمالاً برخی از آیین‌های خود را از سنت‌های پیشین اخذ کرده، جسد^۱ بعد از جدایی روان به تصرف دروج نسو/دیو مرگ^۲ درمی‌آید و بنابراین به شدت آلوده است و نباید با آتش، آب و زمین در تماس باشد (وندیداد ۱: ۱۷: ۷: ۷۴، ۱: ۱۳: ۷: ۲۵-۲۷؛ Russell, 2000). در روایات دینی آمده که باید آن را به بالاترین مکان‌ها منتقل کرد تا توسط پرندگان و درندگان خورده شود و استخوان‌ها باقی بماند (وندیداد ۶: ۴۹-۵۰: ۷: ۱-۹، ۲۵-۲۷، ۵۴-۵۹). توصیه شده بعد از یک سال استخوان‌ها را که دیگر آلوده نیستند در ظرفی با عنوان استودان^۳ (وندیداد ۵: ۶) ریخته و در مکانی غیرقابل دسترس قرار گیرد (Shahbazi, 1987). زردشتیان به جای ظلمت و تاریکی زیر خاک جسد را در معرض نور آفتاب قرار می‌دادند شاید به این دلیل که بدان وسیله روان به سوی آسمان یا پل چینواد راه یابد (بویس، ۱۳۷۶/۱: ۴۴۰). در ادامه در صفحات بعد باز هم به این شیوه برخورد با جسد بازمی‌گردیم زیرا گزارش‌های دیگری از منابع چینی مرتبط با این موضوع باقی مانده است.

نکته بعد در سوئی شو، سنت‌های تدفین در بین اقشار بالای درباری در جنوب شرقی ایالت شی است. اینجا باز هم بحث سوزاندن اجساد به طور غیرمستقیم طرح شده که بر اساس آن بعد از سوزاندن اجساد والدین پادشاه، بقایای استخوان‌های آنها را در ظرف/کوزه‌ای طلایی قرار داده و آن را روی تختی در اتاقی که به این مقصود ساخته شده بود قرار می‌دادند. آن گونه که پیشتر نیز بحث شد بر اساس شواهد باقیمانده بعد از تجزیه اجساد استخوان‌ها در جعبه یا ظرفی در زمین دفن می‌شد (بویس، ۱۳۸۶: ۱۲۰) که این مطلب نیز می‌تواند مربوط بدین امر باشد. در گزارش سوئی شو سخن از ظرفی طلایی است که به عنوان استودان مورد استفاده قرار گرفته و با مقام والدین پادشاه مرتبط است. در همین اثر در سرگذشت ۴۸ که مربوط به مناطق غربی است اشاره

1. nasu
2. druj-nasu
3. astōdān

شده که «درباریان برای تدفین از ظروف طلائی اما مردم عادی از ظروف سنگی یا سفالی استفاده می‌کنند» (۱۹۶۲/۸۴: ۱۶۷۳)؛ که این امر با مرتبه و وضعیت اقتصادی اقشار مختلف ارتباط دارد. استفاده از ظروف با جنس‌های مذکور در گزارش منبع چینی جهت تدفین بر اساس سنت‌های زردشتی جهت پیشگیری از آلوده شدن زمین بوده است. امروزه شمار قابل توجهی استودان سنگی از آسیای مرکزی از خوارزم، مرو، سغد، خاش و استقرارگاه‌های سغدی تا شمال خاش به دست آمده است که از گل پخته و یا از سنگ هستند (Pugachenkova, 1994).

موضوع بعد در سوئی شو آیینی است که بر اساس آن در ایامی خاص از سال در روز ششم از ماه آخر تقویم چینی (برابر با ژانویه) و پانزدهم از ماه هفتم چینی (اگوست)، پادشاه و درباریان مراسمی برگزار می‌کردند که طی آن ظرف حاوی استخوان‌ها را در اطراف اتاق گردانده و گل و عطر و میوه‌های مختلف بر روی آن می‌ریختند. بر اساس منابع باقیمانده از جمله آثار الباقیه تقویم اهالی سغد با تقویم رایج در ایران اختلافاتی داشته است. او ماه دهم را خشم می‌نامد و در مورد مناسبت‌های این ماه می‌نویسد: «در آخر این ماه اهل سغد بر مردگان پیشین خود گریه می‌کنند و بر آنان نوحه می‌زنند و روی‌های خود را می‌خراشند و برای مردگان طعام و شراب می‌برند. چنانکه ایرانیان در فروردگان به همین طریق رفتار می‌نمایند و سبب این کار این است که پنجه دزدیده‌شده اهل سغد در آخر این ماه است» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۶۳-۳۶۴). در مورد اهل خوارزم نیز آمده است که در روزهای آخر اسبندار برای ارواح مردگان در گورستان‌ها غذا می‌گذاشتند (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۶۸)؛ بنابراین اشارات متن چینی با آیین‌هایی که از طریق متون تاریخی از رواج آنها در بین اقوام ایرانی مختلف من جمله اقوام شمال شرق آگاهی داریم همخوانی دارد. افزون بر این در سوئی شو آمده است که از گل و عطر که به دلیل بوی خوش کاربرد داشته استفاده می‌شده که در سنت‌های زردشتی برای بزرگداشت درگذشتگان معمول بوده و به عنوان نمونه در جشن فروردگان استفاده می‌شده و تا به امروز نیز ادامه یافته است (مزدایور، ۱۳۸۳: ۱۵۵؛ مزدایور و همکاران ۱۳۹۴: ۲۳۹).

در مورد سوگواری و مدت زمان آن در ادامه بحث قرار خواهیم کرد، اما روش و شیوه تدفین اجساد در ایالت کانگ در گزارش سوئی شو مانند هون‌ها دانسته شده است. در هون‌ها سو سرگذشت گنگ‌بینگ^۱ (شماره ۹) آمده است که «در سال ۹۱ میلادی، در سلسله هان شرقی، گنگ‌بینگ درگذشت. هون‌ها خبر مرگ او را شنیدند و سراسر کشورشان را عزای عمومی فراگرفت. برخی از آنها حتی خودزنی کردند و صورت خود را خراشیدند و خون از آن جاری شد» (۱۹۶۲/۴۹: ۵۹۳). بر اساس داده‌های باستان‌شناسی اقوام ایرانی از دیرباز در مناطق جنوب سیبری و شین‌جیانگ چین حضور پررنگی داشته‌اند. همجواری آنان با اقوام ترک و مغول تأثیر و تأثراتی

1. 耿秉 Gěng bǐng

را برای آنان در زمینه‌های مختلف به دنبال داشته است. هون‌ها که از اقوام ترک و مغول دانسته شده‌اند ارتباط زیادی با اقوام ایرانی داشتند. پژوهشگران سنت‌های تدفین هون‌ها را هم تحت تأثیر اقوام ایرانی کهن می‌دانند و شواهد مختلفی برای آن ارائه می‌کنند که اینجا مجال پرداختن به آنها نیست (راشد محصل، خسروی جاوید، ۱۳۸۸: ۹۸-۱۰۱) اما نکات ذکر شده در گزارش منبع چینی مبنی بر همانندی سوگواری مردمان ایالت کانگ به هون‌ها به احتمال بسیار به همین نکته بازمی‌گردد. رسم شیون و مویه و سوگواری در بین اقوام مختلف ایرانی من جمله سغدی‌ها در غم از دست دادن نزدیکان در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرد.

۳. جو شو، «مناطق غربی»، «سرگذشت پارس»:

在《周书》卷 50《波斯传》(920 页) “城外有人别居，唯知丧葬之事，号位不净人。若入城市，摇铃自别。

«مردم معتقد بودند که مردگان ناپاک هستند و به همین دلیل آنها را معمولاً در کوه‌ها رها و در خارج از شهر، افرادی زندگی می‌کردند که فقط کارشان انجام مراسم تدفین بود و به آنها «مردم ناپاک» می‌گفتند. این افراد اگر وارد شهر می‌شدند، باید با به صدا درآوردن زنگ، خبر می‌دادند» (۱۹۶۲/ ۵۰: ۹۲۰).

مطالب این اثر در مورد پارس است اما به دلیل توضیح و ذکر جزئیات بیشتر در مورد مسائل مربوط به تدفین که عیناً در منابع دیگر چینی در ارتباط با سغدیان آمده به ذکر و توضیح آن می‌پردازیم. در این اثر در توصیف دین مردم پارس آمده که به تین شَن 天山 Tiān shān باور دارند و احترام می‌گذارند و آن را بسیار تقدیس می‌کنند (۱۹۶۲: ۹۲۰). تین به معنای آسمان و تین شَن خدای آسمان است. تین برابر بودایی چینی برای واژه دتو (خدا) سانسکریت است. پژوهشگران منظور از این اصطلاح را اهوره‌مزدا خدای زردشتیان می‌دانند (Pulleyblank, 1991). در مورد ناپاک انگاشتن و قرار دادن اجساد در کوه‌ها پیشتر توضیح داده شد. دخمه که محل قرار دادن اجساد بود معمولاً در بلندی‌ها و در جایی دور از مکان زندگی مردم ساخته می‌شد. در متن آمده که افرادی که «ناپاک» بودند خارج از شهر زندگی می‌کردند و مراسم تدفین را انجام می‌دادند. بر اساس باورهای زردشتی بیشتر آلودگی‌ها از تماس با نعش و جسد مرده پیدا می‌شود (شایست ناشایست ۲: ۱۲؛ بویس، ۱۳۷۶/ ۱: ۴۲۳). نعش‌کش، نسوکش^۱ یا نساسالار که مسئول حمل اجساد بودند آلوده و نجس محسوب می‌شدند (همو: ۴۲۵). چنین تصویری در مورد این افراد به دلیل تماس با مردگان، وجود داشت و نکته جالب در منبع چینی این است دیگران هنگام ورود آنها به شهر می‌بایست مطلع می‌شدند که در دیگر منابع آگاهی چندانی از این موضوع نداریم. پوشاک این افراد خاص و بعد از حمل اجساد می‌بایست بر اساس آیین خاصی نظافت انجام می‌دادند.

به‌رغم احتیاط نسا سالار، برای جلوگیری از آلوده شدن به سبب آنکه به گونه‌ای پیوسته با نسا در تماس بود دیگر افراد جامعه از تماس و نزدیک شدن با او اکراه داشتند. برخورد اجتماعی با نسا سالاران در مکان‌ها و زمان‌های متفاوت بوده و هست؛ اما رسم کنونی این است که تا زمانی که در این کار باشند نمی‌توانند به آتش مقدس و یا زیارتگاه نزدیک شوند. از شرکت در جشن‌ها عمدتاً منع می‌شوند. گاهی می‌توانستند در مراسم گاهنبار که هیچ زردشتی را نمی‌توان از آن منع کرد شرکت کنند اما بایستی سفره و ظرف غذاخوری را همراه خود آورده و جدا از دیگران غذا بخورند. بنا به محدودیت‌های این شغل معمولاً افراد به خاطر نیاز مالی شدید و تنگ‌دستی آن را می‌پذیرفتند هرچند برخی مؤمنان نیز جهت مراقبت از آفرینش و دیگر مؤمنان از شر پلیدی و بدی در این راه گام برمی‌داشتند (بویس، ۱۳۷۶/۱: ۴۱۴).

در جو شو در ادامه مطالبی در مورد شروع سال نو آمده است که البته ارتباط چندانی با بحث ما ندارد اما در بحث مربوط به آیین‌های مربوط به این بازه زمانی آمده است که «هر سال در بیستیمین روز از ماه اول، مردم پارس برای احترام به مردگان خود مراسمی برگزار می‌کردند. آنها در این مراسم، شمع روشن می‌کردند و هدایایی به مزار مردگان می‌بردند» (۱۹۶۲/۵۰: ۹۲۰). نکات مطروحه در این روایت چینی شباهت زیادی به جشن فروردگان دارد که برای گرامیداشت فروهر در گذشتگان بر اساس سنت‌های زردشتی برگزار می‌شد.^(۳) در تقویم زردشتی چهارمین گاه از بیست و چهار ساعت، از غروب آفتاب تا نیمه شب، تحت حفاظت فروهرها قرار دارد و یک روز و یک ماه به آنها اختصاص داده شده است. در فروردین ماه، جشنی برگزار می‌گردد که زردشتیان به‌ویژه کسانی که یکی از خویشاوندان خود را در طول سال از دست داده‌اند، به دخمه می‌روند و مراسم مذهبی برای روح درگذشتگان خانواده برگزار می‌کنند (Boyce, 2000; Boyce & Kotwal, 1999). در یشت ۱۳: ۴۹ گفته شده که در طی جشن، فروهرها برای برخورداری از نیایش و دریافت هدایا و پیشکش‌هایی مانند پوشاک و خوراک پایین می‌آمدند. به احتمال بسیار در طی این جشن در مناطق مختلف آیین‌هایی خاص آن محل‌ها نیز انجام می‌شد (Malandra, 2000). آن‌گونه که پیشتر نیز آمد این منبع چینی در مورد ایران توضیح می‌دهد و نکته مهم این است که بر اساس منابع باقیمانده در سغد نیز مشابه همین آیین به دلیل باورهای و آیین‌های مشترک انجام می‌شد که هم در منابع چینی و هم در آثاری همچون *آثارالباقیه* بدان اشاره شده است.

۴. سفرنامه تانگ بزرگ به سرزمین‌های غربی، پیشگفتار

玄奘《大唐西域记》序记中就载：“黑岭以来，莫非胡俗。死则焚骸，丧期无数，费面截耳，断发裂装，屠杀群畜，祀祭幽魂”。
«از کوه‌های سیاه به بعد، همه‌جا رسم و رسوم مردم غیرچینی است. وقتی کسی می‌میرد، جسدش را می‌سوزانند و مراسم سوگواری‌های متعددی برپا می‌شود. بعضی‌ها حتی سال‌ها جسد

را دفن نمی‌کنند. علاوه بر این، صورت و گوش‌هایشان را می‌خراشند، موهایشان را می‌برند و لباس‌هایشان را پاره می‌کردند و برای روح مردگان‌شان حیوانات زیادی را قربانی می‌کنند» (۱۹۷۷: ۴-۳).

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده منظور از کوه‌های سیاه، هندوکوش در افغانستان امروزی است. در این اثر باز هم به سنت سوزاندن اجساد اشاره شده است که پیشتر در مورد آن توضیح داده شد و در دوره‌های بعد از مهاجرت آریایی‌ها در هند همچنان باقی مانده است. نکته بعد این است که گفته‌شده در برخی موارد جسد را مدت‌ها دفن نمی‌کنند که مربوط به سنت هواسپاری به هدف تجزیه اجساد بازمی‌گردد (وندیداد ۵: ۱۴ که توصیه به یک سال می‌کند) که در دیگر تاریخ‌نگاری‌های چینی هم ذکر شده است. ادامه گزارش در مورد آیین‌های سوگواری است که در متن تأکید شده متعدد و به دفعات برگزار می‌شد. طی این مراسم بازماندگان در سوگ نزدیکان صورت و گوش‌هایشان را خراشیده و موهایشان را می‌بریدند و لباس‌هایشان را پاره می‌کردند. آثار بازمانده از مناطق یادشده در متن چینی مؤید گزارش آن است. از سغد دیوار نگاره‌ای باقیمانده است که سوگ را به تصویر می‌کشد. دیوارنگاره‌های پنجیکنت^(۳) از قرون ۷ و ۸ میلادی صحنه سوگ سیاوش را به تصویر می‌کشد که جسدی حمل می‌شود و افراد گیسوان خود را می‌کنند و گونه خود را می‌خراشند (کراسنولسکا، ۱۳۸۲: ۱۳۶). در *تاریخ بخارا* که خود در سده ۴ هجری نگاشته شده به پیشینه سه هزار ساله این سنت در فرارود اشاره و گریستن مغان نامیده شده است (نرشخی، ۱۳۵۱: ۲۸). ابوریحان بیرونی در *آثارالباقیه* توصیفات از آیین‌های سغدی‌ها در آخرین ماه سال برای درگذشتگان ارائه می‌کند مبنی بر سوگواری، نوحه و روی خراشیدن (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۶۳) که مشابه گزارش منابع چینی است. در مورد سوگ سیاوش در *شاهنامه* نیز توصیفات قابل توجهی از جامه دریدن، رخ کردن، به خاک نشستن و مویه کردن وجود دارد که با داده‌های یادشده قابل تطبیق است. کاوس‌شاه با شنیدن خبر قتل سیاوش:

بر و جامه بدرید و رخ را بکند به خاک اندرآمد ز تخت بلند
برفتند با مویه ایرانیان برآن سوگ بسته به زاری میان
همه جامه کرده کیود و سیاه همه خاک بر سر به جای کلاه

(فردوسی، ج ۲: ۳۸۱؛ همچنین ر.ک. ۳۵۹ اییات ۲۲۹۷-۲۳۰۰)

در مورد سکاها نیز که از اقوام ایرانی به‌شمار می‌آیند شواهد مختلفی از این آیین‌ها وجود دارد. بر اساس گزارش هرودوت سکاها در سوگ شاهانشان بخشی از گوش و گیسوی خود را می‌بریدند و مویه‌کنان بازوان خود را زخم می‌زدند و دنبال جسد که روی ارابه بود راه می‌افتادند (Herodotus, 4, 71-75). نکته مهم این است که بر نقوش آرامگاه‌های سغدی‌ها در چین شواهدی از این گونه سوگواری به صورت تصویری نقش بسته است که تشریح آنان خود مجال جداگانه‌ای می‌طلبد. بر این اساس توصیفات منبع چینی با نقوش و اسناد و مدارک باقیمانده در مورد

سغدی‌ها قابل تطبیق است. مساله قابل توجه در این مورد البته نهی متون دینی زردشتی از سوگواری، شیون و مویه برای درگذشتگان و گناه شمردن آن است (وندیداد، ۱: ۹؛ ارداویراف‌نامه، ۵۷؛ مینوی خرد، ۵: ۱۳) که ظاهراً در بین سغدی‌ها هم به مانند دیگر نقاط ایران در مقام عمل همچنان مورد بی‌توجهی بوده و آیین‌های سوگواری به قوت خود پابرجا بوده و رسومات مربوط به آن در بین مردم جایگاه مهمی داشته است.

نکته آخر متن، قربانی حیوانات برای ارواح درگذشتگان است. این مورد از سنت‌های کهن ایرانی است که در بین زردشتیان هم تا به امروز ادامه یافته است. زردشتیان در روز سوم، سی‌ام و در سال مرگ درگذشتگان آیین‌هایی برگزار و در طی آن حیوانی را قربانی می‌کنند. ظاهر این سنت پیشینه‌ای کهن دارد چه توسط برهمنان هند نیز انجام می‌گیرد (بویس، ۱۳۷۶/۱: ۱۶۸). افزون بر سنت‌های دینی، در متون تاریخی مانند *آنا‌بایسیس* آریان گزارش‌هایی از قربانی حیوانات در طی روز یا ماهیانه برای درگذشتگان داریم (Arrian, 6, 29, 7). در تاریخ بخارا نیز به قربانی خروس هنگام سوگ سالیانه سیاوش اشاره شده است (نرشخی، ۱۳۵۱: ۲۸).

۵. تونگ دین، فصل شی فن جی^۱

در این اثر نویسنده به مباحث مختلفی در مورد مردم ایالت کانگ می‌پردازد. ابتدا به تخصص آنان در انجام تجارت و نوازندگی موسیقی اشاره دارد و سپس به چگونگی آموزش فرزندان، جشن و آیین‌های آنان می‌پردازد. در ادامه آمده است که مردم این منطقه به خدای آسمان^۲ باور دارند و احترام می‌گذارند و این خدا را بسیار تقدیس می‌کنند که پیشتر در مورد آن توضیح داده شد. در جو شو این توصیف در مورد پارس آمده بود و بنابراین هر چند از نظر زمانی بین این دو منبع چینی فاصله وجود دارد اما از نظر دینی توصیف به نسبت یکسانی از باورهای دینی سغدی‌ها و پارسی‌ها وجود دارد که بر اساس نکاتی که در صفحات پیشین هم گفته شد قابل تأیید و مربوط به دین زردشتی است.

نویسنده سپس به حادثه‌ای می‌پردازد که طی آن موارد متعددی از آیین و رسومات مرتبط با تدفین سغدیان را توصیف می‌کند:

《通典》西蕃记，韦节，中华书局，801年，5245页。

韦节西蕃记云：“。俗事天神，崇敬甚重。云神儿七月死，失骸骨，事神之人每至其月，俱著黑叠衣，徒跣抚胸号哭，涕泪交流。丈夫妇女三五百人散在草野，求天儿骸骨，七日便止。国城外别有二百余户，专知丧事，别筑一院，院内养狗。每有人死，即往取尸，置此院内，令狗食之，肉尽收骸骨，埋殡无棺槨。”

1. 西蕃记 Xi fān jì

2. Tiān shān

«کودکی به‌نام یون شین‌ار^۱ در ماه هفتم از دنیا رفت و استخوان‌هایش (جسدش؟) گم شد. خانواده او که به خدای آسمان باور دارند در طی همین ماه یعنی ماه هفتم لباس سیاه پوشیدند پاهای خود را برهنه کردند و دست‌های خود را بر روی سینه می‌گذاشتند (سینه می‌زدند؟) و با صدای بلند گریه و زاری و سوگواری می‌کردند. حدود سیصدوپنجاه مرد و زن در جنگل پراکنده بودند و به دنبال استخوان‌های یون شین‌ار بودند، اما آنها فقط هفت روز به جستجو پرداختند. در این ایالت حدود دویست خانواده بیرون از پایتخت زندگی می‌کنند. یکی از این دویست خانواده در انجام مراسم تدفین تخصص دارد. در جایی کمی دورتر از مکانی که این دویست خانواده زندگی می‌کردند محوطه‌ای وجود داشت که سگ‌ها را نگهداری می‌کردند. در زمان که کسی فوت می‌کرد این خانواده جسد را به این مکان منتقل می‌کرد و آن را داخل حیاط می‌گذاشتند و به سگ‌ها اجازه می‌دادند که مشغول خوردن جسد شوند. سپس که استخوان‌ها باقی می‌ماند آنها را در زمین بدون وجود تابوت دفن می‌کردند» (۲۰۱۶: ۵۲۴۵).

این روایت توصیف حادثه‌ای است که برای کودکی به‌نام یون شین‌ار از خانواده‌ای سغدی در ایالت کانگ طی ماه هفتم سال اتفاق افتاده و در جنگل گم شده و خانواده در تلاش است تا جسد او را بیابد. ظاهراً با آگاهی از گم شدن کودک سوگواری خانواده برای او شروع می‌شود. این منبع چینی افزون بر گفته‌های منابع پیشین به دیگر آیین‌های سوگواری چون سیاه پوشیدن، پای برهنه کردن و بر سروسینه زدن اشاره می‌کند که بر اساس شواهد موجود در بین مردمان ایرانی رایج بوده و در متون و اسناد تاریخی شواهد مهمی از آن وجود دارد.

در متن گفته‌شده که با گم شدن کودک، فقط هفت روز به جستجوی جسد او پرداختند. در این مورد اگر بعد دینی موضوع در نظر گرفته شود عدد هفت، در سنت‌های دینی زردشتی عددی مقدس و مهم است و در آیین‌های سوگواری هم روز هفتم یکی از مراسم سوگواری برای شخص درگذشته برگزار می‌شود (آذرگشسب، ۱۳۵۲: ۲۲۴). در باورهای دینی ایرانیان روح پس از جدایی از جسم تا سه شبانه‌روز با آن در ارتباط است و تا زمان خاک‌سپاری پیوند با جسم بریده نمی‌شود. تصور می‌شد در این دوره زمانی روان در دست دیوان اسیر است و توصیه می‌شد که برای او یسنا بخوانند و به سروش تقدیم دارند و به درخواست بخشش برای شخص درگذشته اقدام شود (شایست ناشایست، ۱۷: ۳؛ Boyce, 1994). روان در روز چهارم به همراه چند ایزد به چینود خواهد رسید، بنابراین سپس در زمان‌های مشخصی برای او آیین‌های برگزار می‌شد که از جمله آنها روز سوم، هفتم و چهلم است (ر.ک. بویس، ۱۳۷۶: ۱؛ ۱۶۸، ۴۴۵؛ آذرگشسب، ۱۳۵۲: ۲۰۴، ۲۲۴).

موضوع دیگر خانواده‌ای است که به‌طور اختصاصی امور مربوط به تدفین را انجام می‌دهد و در بیرون از پایتخت زندگی می‌کرد. متن مکان زندگی آنان را اندکی دورتر از مسکن خانواده‌های

1. 云神儿 Yún shén ér

ساکن مرکز ایالت و در بیرون از شهر اصلی می‌داند که در آنجا محوطه‌ای وجود داشته که سگ‌هایی را برای دریدن اجساد در آنجا تربیت و نگهداری می‌کردند. بر اساس این گزارش اجساد در همین محوطه‌ای که سگ‌ها نگهداری می‌شدند قرار داده می‌شد تا خوراک آنها شوند. کلیت مطلب باز هم به گزارش دیگر متون چینی که پیشتر در مورد همین موضوع مورد بحث قرار گرفتند شبیه است اما نکته متفاوت اختصاص محوطه‌ای بیرون از پایتخت برای این کار و خانواده‌ای که در آنجا مسئول انجام آن است؛ یعنی افزون بر فضاهای باز مانند جنگل و کوه‌ها که در دیگر متون آمده، مکان‌های اختصاصی که باید شبیه به دخمه بوده باشد در ایالت کانگ برای این امر وجود داشته است و نسویشان در آنجا حضور داشته‌اند. پرورش حیواناتی خاص مانند سگ‌ها برای دریدن اجساد در متن‌های مختلف چینی گزارش شده است که در ادامه به آن باز خواهیم گشت. افزون بر متون زردشتی، داده‌های باستان‌شناسی از ایران و گزارش منابع چینی، در منابع کلاسیک غربی مانند هرودوت و استرابو در این مورد آمده که اجساد توسط مغان در جایی قرار می‌گرفت تا طعمه سگان و پرندگان شود (Herodotus 1,140; Strabo 15,3,20). استرابو اشاراتی به منسوخ کردن این سنت در بین مردم سغد و باخترا توسط اسکندر دارد (Strabo, 11,11,3). در گزارش ژوستین هم آمده که روش متداول دفن مردگان در میان اشکانیان رها کردن اجساد در بیرون است تا توسط پرندگان و سگ‌ها دریده شوند و سپس استخوان‌های عاری از گوشت را دفن می‌کنند (Justin, XLI 3, 5).^(۴) بنابراین داده‌های مختلفی در مورد این نوع از تدفین داریم که هر کدام حاوی جزئیاتی است و در نهایت در جهت رسیدن به ارائه گزارشی کلی در این مورد مفید هستند.

۶. زی جی تونگ جین،^۱ سرگذشت تانگ ۱۵:

司马光，《资治通鉴》唐纪 15 卷 199, 599 页载：“四夷之人入仕于朝及来朝贡者数百人，闻丧皆恸哭，剪发、髻面、割耳，流血洒地。”
«پس از مرگ امپراتور شوان زونگ^(۵) (۷۱۲-۷۵۶ میلادی) از سلسله تانگ، صدها نفر از مردم (سی‌بی)^۲ که برای پرداخت خراج و ادای احترام به دربار امپراتور آمده بودند، از شنیدن صدای تشییع جنازه سوگوار شدند و برخی از آنها موهای خود را بریدند، برخی چهره و برخی گوش‌های خود را خراشیدند به طوری که خون از سر و گوش آنها بر روی زمین جاری شد» (۱۹۶۲/۱۹۹: ۵۹۹).

منظور از سی‌بی مردمان غیر هان هستند که در آن زمان در مرزهای امپراتوری تانگ زندگی می‌کردند. از آنها تحت عنوان «اقوام چهارگانه» نیز یاد شده است. بر اساس این منبع ظاهراً در زمانی که امپراتور شوان زونگ درگذشته بود مردمان سی‌بی که بی‌خبر از این حادثه در دربار

1 资治通鉴 Zī zhì tōng Jiàn

2. 四夷 Sì yí

برای پرداخت خراج حضور یافته بودند متوجه مرگ او می‌شوند و شیون و زاری را شروع می‌کنند. آنها موی خویش را بریده و صورت و گوش‌هایشان را می‌خراشند. در مورد این آیین‌ها پیشتر توضیح داده شد اما نکته تازه در این گزارش مربوط به بریدن گوش است که به نشانه سوگ انجام شده است و در گزارش هرودوت در مورد سکاییان آمده است که اگر پادشاه آنان می‌مرد به نشانه سوگ بخشی از گوش و گیسوان خود را می‌بریدند (Herodotus, 4, 71-72). در متون مانوی سغدی هم اشاراتی به این سنت وجود دارد (Henning 1944: 142-144؛ همچنین ر.ک. Ivantchik, 2011: 89). البته این سنت در مورد هیتالیان هم گفته شده است که در هنگام سوگ قسمتی از گوش خود را می‌بریدند (راشد محصل و خسروی جاوید، ۱۳۸۸: ۱۰۱).

۷. شین تانگ شو^۱ سرگذشت لی خوائو^۲

《新唐书》列传三《李嵩传》3531 页载：“太原旧俗，有僧徒以习禅为业，及死不殓，但以尸送近郊饲鸟兽。如是积年，土人号其地位“黄坑”。侧有饿狗千树，食死人肉，因侵害幼弱，远近患之，前后官吏不能禁止。高到官，申明礼宪，期不在患。发病不杀群狗，其风遂革。

«در شهر تَیوان^۳ رسمی وجود دارد که راهبان تدفین را به عنوان یک حرفه انجام می‌دهند، آنها اجساد را به بیرون از شهر (کوه‌ها و جنگل‌های اطراف) منتقل می‌کردند تا خوراک پرندگان و سگ‌ها شود. آنجا سگ‌های گرسنه زیادی وجود دارد که عمدتاً از جسد انسان تغذیه می‌کنند و گاه حتی ممکن بود تا یک سال هم گرسنه مانده باشند. بعد از جدا شدن گوشت از تن، استخوان‌ها را در چاه/گودال زرد^۴ قرار می‌دادند. چنین رسمی ممکن است به دلیل وجود سگ‌های گرسنه به نوبه خود به ساکنان مجاور آسیب برساند. این رسم دینی است و دولت در دوره‌های قبل و اکنون این رسم را ممنوع نکرده و به همه افراد از بلندپایگان تا افراد معمولی باید اجازه این رسم و رفتار را می‌داد و نباید سگ‌ها را می‌کشتند. بعدها گائو داوگوان^۵ پس از روی کار آمدن که بر آداب و قانون تأکید می‌کرد تصمیم گرفت این وضعیت را تغییر دهد. او اقداماتی برای مدیریت این موضوع انجام داد تا اطمینان حاصل شود که موارد مشابه دیگر تکرار نخواهد شد. پس از اجرای سیاست وی، این رسم به تدریج لغو شد و محیط زندگی مردم بهبود یافت» (۱۹۶۲، جلد ۳۰: ۳۵۳۱؛ همچنین ر.ک همان، ج ۷۸: ۳۵۰۱). در این اثر ظاهراً در مورد سغدی‌هایی صحبت می‌شود که در شهر تَیوان^(۶) ساکن هستند و شغل یک قشر از روحانیان آنجا که با اصطلاح بومی راهب از آنها یادشده برگزاری آداب مربوط به تدفین بوده است. این مساله همان

1. 旧唐书 Jiù táng shū
2. 李嵩 Lǐ hāo
3. 太原 Tàiyuán
4. 黄坑 Huáng kēng
5. 高到官 Gāo dào guān

چیزی است که در منابع دیگر هم تکرار شده است اما *شین تانگ شو* افرادی که این کار را انجام می‌دادند روحانی می‌داند و بنابراین شبیه به گزارش هرودوت و استرابو است که بیشتر آمد و به مغان اشاره شده است. در مورد هواسپاری اجساد نیز توضیحات لازم ذکر شد اما نکته جدید این منبع در رابطه با گودالی است که استخوان‌ها را پس از مرگ در آنجا قرار می‌داند و می‌تواند اشاره به چاهی باشد که در میانهٔ دخمه کنده می‌شد و استخوان‌های عاری از گوشت را آنجا قرار می‌دادند (حیدرپور و رهبر، ۱۳۸۸: ۱۶-۱۸). دلیل زرد نامیده شدن این گودال مشخص نیست، اما شاید بتوان آن را با رنگ خاک یا ساختار زمین آن محل مربوط دانست (تسوی یان، ۲۰۰۳). نکته مهم در این متن نظر نویسنده است که دیدگاه مثبتی نسبت به مساله سگ‌ها و خورده شدن اجساد توسط آنها ندارد و به شکل غیرمستقیم از قوانین حمایتی دولت از آنها انتقاد می‌کند که ممکن است سبب آسیب به مردم شود. در قسمت پایانی متن آمده که بعدها گائو داوگوان (از سلسله بی‌چی) در طی زمان بر اساس قوانینی که وضع کرده این رسم را ممنوع می‌کند که در نهایت منجر به از بین رفتن آن می‌شود. اگرچه هنوز هم در مورد اینکه آیا این آداب مربوط به تدفین سغدی‌ها بوده یا نه همچنان بحث وجود دارد، اما آنچه جالب می‌نماید این است که حادثه‌ای مبنی بر حمله این نوع سگ‌ها به سکنه اطراف در دوره گائو زمانی که او در جین‌یانگ (تایوان امروزی، شان‌شی) اقامت داشت توسط «سگ‌های پارسی» که او پرورش داده بود، اتفاق افتاده است. شاید این یک تصادف ساده تاریخی باشد، اما این رخداد و ممنوعیت پس از آن با توجه به اینکه در منطقه بین جو^۱ جمعیت زیادی سغدی از زمان سلسله‌های شمالی ساکن شده بودند، رخ داده است و به نظر اشاره به موضوع سگ‌هایی دارد که به دلیل تغذیه از اجساد به مردم نیز حمله می‌کردند (بی‌بو،^۲ ۲۰۱۱: ۲۵؛ رونگ شین‌جیانگ،^۳ ۲۰۰۱: ۸۴-۸۹)؛ بنابراین در این منبع به روشنی دلیل ممنوعیت این نوع تدفین، حمله سگ‌ها به سکنه محل دانسته شده است. اینکه ممکن است ملاحظات دیگری هم طرح شده باشد روشن نیست.

۸. نتیجه

در گزارش تاریخ‌نگاری‌های چینی، سنت تدفین سغدی‌ها به سه روش ذکر شده است: ۱- سنت سوزاندن اجساد و سپس قرار دادن بازمانده استخوان‌ها در ظروف. ۲- قرار دادن اجساد بر روی بلندی‌ها یا در جنگل و سپس تدفین استخوان‌ها ۳- قرار دادن اجساد در محوطه‌ای خاص یعنی دخمه در خارج از فضای شهر و وجود حیواناتی خاص همچون سگ‌ها در آنجا جهت دریدن آنها و سپس دفن استخوان‌ها. در مورد چگونگی دفن استخوان‌ها هم به ظروفی از جنس طلا، سنگ یا سفال اشاره شده که باید با مرتبه و وضعیت مالی قشرهای مختلف مرتبط بوده باشد و هم به

1 并州 Bīngzhōu

2 毕波 Bì bō

3 荣新江 Róng xīn jiāng

گودال‌هایی که جهت این کار مورد استفاده قرار گرفته است. گزارش سوئی شو در مورد ایالت شی از ظرف طلایی بحث می‌کند که بقایای جسد والدین پادشاه در آن قرار گرفته و روی تختی در اتاقی خاص آن قرار گرفته است که سنت‌های اشکانی نسا را به یاد می‌آورد. موضوع دیگر آیین‌های سغدیان در بزرگداشت درگذشتگان است که به تواریخ خاصی از سال اشاره شده که طی آنها هدیه‌های به روان درگذشتگان اهدا می‌شد و قربانی صورت می‌گرفت. همه این مباحث و آیین‌ها قابل تطبیق با سنت‌های زردشتی است. مورد استثنا سوزاندن اجساد است که به نظر به سنت‌های پیشازردشتی آریاییان مرتبط و امروزه هم بقایای مربوط به آن در هند قابل مشاهده است. در بحث از سوگواری منابع چینی به رسوم و آیین‌های سغدیان همچون شیون و زاری، مویه و نوحه، روی و گوش خراشیدن، موی بریدن، جامه دریدن، ... اشاره دارند که با منابع باستان‌شناختی و تاریخی قابل تطبیق هستند. نکته قابل توجه در این مورد البته عدم توجه به توصیه‌های دینی رسمی زردشتی است که با وجود منع سوگواری، در بین سغدیان نیز مانند دیگر مردمان ایرانی با قوت خاصی انجام می‌شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. 康 Kāng . kāng jū (Lurje, 2017). نام کانگ هم اختصار همین نام کانگ‌جو است
۲. این جشن به دلیل تغییرات مربوط به تقویم در زمانهای مختلفی در منابع گزارش شده است. برای آگاهی بیشتر در این مورد ر.ک. Malandra, 2000
۳. شرقی‌ترین شهر سغد که بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی از قرن ۵ تا حدود ۷۷۰ میلادی فعال بوده است (Marshak, 2002).
۴. اشکانیان هم دفن و هم هوسپاری را انجام می‌دادند (Unvala, 1925: 29f.)
۵. شوان زونگ یکی از امپراتوران سلسله تانگ بود که امپراتوری تانگ را به اوج قدرت و شکوه خود رساند. او سیاست‌های صلح طلبانه‌ای را دنبال کرد که منجر به گسترش روابط تجاری و فرهنگی با کشورهای دیگر شد. ظاهراً این فرمانروا با مردم سی‌بی ارتباط خوبی داشت. در منابع چینی این نوع از سوگواری ضمن مختص بودن به اقوام غیرچینی نشانه غم و اندوه شدید و همچنین احترام به فرد درگذشته دانسته شده است.

عدر شانسی 山西 Shān xī در شمال چین.

منابع

- آذرگشسب، اردشیر، (۱۳۵۲)، مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان، تهران، فروهر.
- ارداویراف نامه، (۱۳۸۲) فیلیپ ژینیو، ترجمه ژاله آموزگار، تهران، معین.
- بویس، مری، (۱۳۸۶)، زردشتیان، باورها و آداب دینی آنها، ترجمه عسگر بهرامی، تهران، ققنوس.
- بویس، مری، (۱۳۷۶)، تاریخ کیش زرتشت، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، جلد ۱، تهران، توس.
- راشد محصل، محمدتقی و خسروی جاوید، کامروز، (۱۳۸۸)، تأثیر آیین‌های ایرانی بر مراسم تدفین مردگان در نزد ترکان باستان، مسکویه، سال ۴، شماره ۱۱، ۹۸-۱۰۱.
- زند بهمن یشت، (۱۳۸۵)، ترجمه محمدتقی راشد محصل، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
- شایست نشایست، (۱۳۹۰)، ترجمه کنایون مزداپور، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
- شهرستان‌های ایران‌شهر، (۱۳۸۸)، ترجمه توج دریایی، به کوشش شهرام جلیلیان، تهران، توس.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، شاهنامه، ج ۲، تهران، بنیاد دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فرنیخ دادگی، (۱۳۷۸)، بندهشن، ترجمه مهرداد بهار، تهران، توس.

- قریب، بدرالزمان، (۱۳۷۶)، سغدی‌ها و جاده ابریشم، *ایران شناخت*، شماره ۵، ۲۴۶-۲۸۱.
- کراسنولسکا، آنا، (۱۳۸۲)، چند چهره کلیدی در اساطیر گاهشماری ایرانی، ترجمه ژاله متحدین، تهران، ورجاوند.
- لوکوک، پی‌یر، (۱۳۹۷)، *کتیبه‌های هخامنشی*، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران، فرزانه روز.
- مزدایور، کتابون، (۱۳۸۳)، تداوم آداب کهن در رسم‌های معاصر زرتشتیان در ایران، فرهنگ (ویژه زبان‌شناسی)، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مزدایور، کتابون و همکاران، (۱۳۹۴)، ادیان و مذاهب ایران باستان، تهران، سمت.
- نرشیخی، محمد، (۱۳۵۱)، *تاریخ بخارا*، ترجمه احمد بن محمد بن نصر القبای، تلخیص محمد بن زفر، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران، کتابفروشی سنایی.
- مینوی خرد، (۱۳۸۵)، ترجمه احمد تفضلی، تهران، توس.
- Ardaviraf Nameh, (2003) Philippe Gignoux, translated by Jale Amouzgar, Tehran, Moin. [In Persian].
- Arrian, (1983), *Anabasis of Alexander*. Volume II: Books 5-7, Indica, tr. P. A. Brunt, Loeb Classical Library 269, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Azargashseb, Ardeshir, (1973), *Zoroastrian religious ceremonies and customs*, Tehran, ForoHar. [In Persian].
- Boyce & Kotwal, (1999), Farōkšī. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <https://iranicaonline.org/articles/faroksi>
- Boyce, (2000), *Fravaši*. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <https://www.iranicaonline.org/articles/fravasi->
- Boyce, Mary, (1997), *History of Zoroastrianism*, translated by Homayoun Sanetizadeh, Volume 1, Tehran, Tos. [In Persian].
- Boyce, Mary, (2007), *Zoroastrians, their religious beliefs and customs*, translated by Asgar Bahrami, Tehran, Phoenix. [In Persian].
- Boyce, Mary, (1994), Death among Zoroastrians. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <https://iranicaonline.org/articles/death-1>.
- de la Vaissiere, Etienne, (2004), Sogdian Trade. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade>
- Farnbagh Dadegi, (1999), *Bundahishn*, translated by Mehrdad Bahar, Tehran, Tus. [In Persian].
- Ferdowsi, Abulqasem, (2009), *Shahnameh*, vol. 2, Tehran, Islamic Encyclopaedia Foundation. [In Persian].
- Frantz Grenet, (2000), Burial ii. Remnants of Burial Practices in Ancient Iran. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/burial-ii>
- Grenet, Frantz, (2002), Zoroastrian themes on early medieval Sogdian Ossuaries. In: *A Zoroastrian tapestry: art, religion & culture*. India, Mapin.
- Grenet, Frantz, (2007), Religious Diversity among Sogdian Merchants in Sixth-Century China: Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism, and Hinduism. In: *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (2), 463-478.
- Grenet, Frantz, (2015), Zoroastrianism in Central Asia. In: *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg and Yuhuan Sohrab-Dinshaw Vevaina with the assistance of Anna Tessmann, West Sussex: John

- Wiley & Sons, Ltd. H.
- Henning, W. B., 1944. The Murder of the Magi. *Journal of the Royal Asiatic Society* 76, 133–144.
- Herodotus, (1920), *The Histories*. Tr. A. D. Godley. Loeb Classical Library 117. Cambridge. Mass, Harvard University Press.
- Ivantchik, Askold, I., (2011), The funeral of Scythian kings: The historical reality and the description of Herodotus (4.71–72). In: *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and interactions*, ed. L. Bonfante, 71–106. Cambridge, Cambridge University Press.
- Justin, 1994. *Epitome of the Philippic history of Pompeius Trogus*. tr. Yardley, Scholar press, Atlanta.
- Krasnovelska, Anna, (2012), A few key figures in Iranian chronological mythology, translated by Jaleh Mottahdin, Tehran, Verjavand.[In Persian].
- Lecoq, Pierre, (2017), *Achaemenid inscriptions*, translated by Nazila Khalkhali, Tehran, Farzan Rooz.[In Persian].
- Lurje, Pavel, (2017), Sogdiana ii. Historical Geography. in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-historical-geography> (accessed on 10 August 2017).
- Marshak, Boris I., (2002), Panjikant. In: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/panjikant> (accessed on 20 September 2016).
- Mazdapour, Katayoun, (2004), Continuity of Ancient Customs in Contemporary Zoroastrian Customs in Iran, *Culture* (Special Linguistics), Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Mazdapour, Katayoun, et al., (2014), *Religions and Religions of Ancient Iran*, Tehran, Samt .[In Persian].
- Mēnōg-ī Khrad, (2006), translated by Ahmad Tafzali, Tehran, Tus.[In Persian].
- Narshakhi, Mohammad, (1972), *History of Bukhara*, translated by Ahmad bin Mohammad bin Nasr al-Qabawi, Talkhis Muhammad bin Zafar, by the effort of Mohammad Taghi Modares Razavi, Tehran, Sanai bookstore.[In Persian].
- Pugachenkova, G. A., (1994), The Form and Style of Sogdian Ossuaries. *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, Vol. 8, the Archaeology and Art of Central Asia Studies from the Former Soviet Union, 227-243.
- Pulleyblank Edwin, G., (1991), Chinese-Iranian Relations in pre-Islamic Iran. In: *Encyclopedia Iranica*, online edition, available at: <https://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>
- Qarib, Badr al-Zaman, (1997), Sogdians and Silk Road, *Iran Shenakht*, No. 5, 246-281 .[In Persian].
- Rashed Mohasel, Mohammad Taghi and Khosravi Javed, Kamroz, (2008), The effect of Iranian rituals on the burial ceremony of the dead among the ancient Turks, *Meskovaih*, year 4, number 11, 98-101 .[In Persian].
- Rong, Xinjiang, (2001), New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road: Recent Archaeological Finds in Northern China. In: *Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berichte und Abhandlungenseries*, 10, 147-160.
- Rong, Xinjiang, (2018), Sogdian merchants and Sogdian culture on the Silk Road. In: *Nicola di Cosmo*, ed. Michael Maas, empires and exchanges in

- Eurasian late antiquity Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750, 84–96, London, Cambridge University Press.
- Russell, James, (2000), Burial iii. in Zoroastrianism, in: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <https://www.iranicaonline.org/articles/burial-iii>
- Shahbazi, Alireza Shapur, (1987), Astōdān. In: *Encyclopædia Iranica* online edition, available at: <https://www.iranicaonline.org/articles/astodan-ossuary>
- Shaiest Nashaest, (2011), translated by Katayoun Mazdapour, Tehran, Humanities Research Institute. [In Persian].
- Shahrestanha i Iranshahr*, (2009), translated by Toraj Mariya, by Shahram Jalilian, Tehran, Tos. [In Persian].
- Strabo, (2014), *The Geography of Strabo*, tr. Duane W. Roller. Cambridge, Cambridge University Press
- The Zend-Avesta Part 1 The Vendidad*, (1880), tr. James Darmesteter, At the Clarendon Press.
- Unvala, J. M., (1925), *Observation on the Religion of the Parthians*, Bombay.
- William W., Malandra, (2000), Frawardīgān, In: *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at: <https://www.iranicaonline.org/articles/frawardigan>
- Zand-e Bahman Yasht*, (2006), translated by Mohammad Taghi Rashid Mozal, Tehran, Research Institute of Human Sciences. [In Persian].

چینی

- (宋) 欧阳修. 1975. 新唐书. 北京, 中华书局.
اویانگ شیو، (۱۹۷۵)، *شین تانگ شو*، پکن: شرکت کتاب جونگ خوا.
- 毕波. 2011. 中古粟特人. 北京, 人民出版社.
بی بو، (۲۰۱۱)، *سغدی در چین قرون وسطی*، پکن: انتشارات دانشگاه مردمی.
- 崔岩. 2003. 也谈唐代太原“黄坑”葬俗的宗教属性 [J]. 洛阳大学学报, 18(3): 3.
تسوی یان، (۲۰۰۳)، ویژگی‌های مذهبی آداب تدفین «خوانگ کینگ» در تیوان در زمان سلسله تانگ، *مجله دانشگاه لویانگ*، ۱۸ (۳): ۳.
- 陈海涛: 《从丧葬习俗的变化看唐代粟特人的汉化》。《文博》2019 年第 3 期, 第 47–58 页
چن های تائو، (۲۰۱۹)، نگاهی به چینی کردن سغدیان در سلسله تانگ، تغییرات در آداب و رسوم تدفین، *ون بو*، شماره ۳، ۴۷–۵۸.
- 蔡鸿生. 1998. 唐代九姓胡与突厥文化. 北京, 中华书局.
تسای خونگ شینگ، (۱۹۹۸)، *نه نام خاندان فرهنگ خو و ترک در سلسله تانگ*، پکن: شرکت کتاب جونگ خوا.
- 孙武军. 2121. 入华粟特人墓葬图像的新解读——读沈睿文. 中古中国祆教信仰与丧葬. 唐史论丛 1, 372–381 页.
سون وو جون، (۲۰۲۱)، تفسیری جدید از تصاویر مقبره سغدیانی که وارد چین شدند - مطالعه شن روی ون «باورها و تدفین زردشتیان در چین قرون میانه»، *مطالعات تاریخ تانگ*، ۱، ۳۲۷–۳۸۱.
- (西汉) 司马迁. 1962. 史记. 司马广. 北京, 中华书局.
سی ما چین، (۱۹۶۲) *سی جی*، سرگذشت سی ما شیانگرو، پکن، شرکت کتاب جونگ خوا.
- (北宋) 司马光. 1962. 资治通鉴, 唐纪15卷19. 北京, 中华书局.
سی ما گوانگ، (۱۹۶۲)، *زی جی تونگ جین*، سرگذشت تانگ ۱۵، جلد ۱۹، شرکت کتاب جونگ خوا.
- (梁) 萧子显. 2011. 南齐书. 顾欢传. 卷54. 北京, 中华书局.
شیاو زی شین، (۲۰۱۱)، *نن چی شو*: سرگذشت گو خوان، جلد ۵۴، شرکت کتاب جونگ خوا.

- 荣新江. 2001. 隋唐初期萨保和粟特. 文化. 第4刊.
روننگ شین جیانگ، (۲۰۰۱)، سابائو و استقرار سغدی در سلسله‌های سویی و تانگ، آثار فرهنگی، شماره ۴.
- 荣新江. 1999. 北朝隋唐粟特人之迁徙及其聚落. 文博. 第6刊. 37-110页.
روننگ شین جیانگ، (۱۹۹۹)، مهاجرت و اسکان سغدی در سلسله‌های شمالی، سویی و تانگ، ون بو، مطالعات چینی، شماره ۶، ۱۹۹۹، ۳۷-۱۱۰.
- 张绪山. 2012. 中国与拜占庭帝国关系. 第九章第三节 “突厥-粟特人与中原地区的交往”. 中华书局.
جانگ شوشن، (۲۰۱۲)، مبادله بین سغدی-ترکان و دشت‌های مرکزی، بررسی رابطه چین و امپراتوری بیزانس، پکن: شرکت کتاب جونگ خوا، ۲۶۴-۲۴۹.
- (唐) 玄奘、辩机. 1977. 大唐西域记校注. 北京，中华书局.
شوان زانگ، بین جی، (۱۹۷۷)، سفرنامه تانگ بزرگ به سرزمین‌های غربی، پکن، شرکت کتاب جونگ خوا.
- (南宋朝) 范晔. 1962. 后汉书. 耿秉传. 列传 9. 卷 49, 北京. 中华书局.
فن یه، (۱۹۶۲)، هو هان شو، سرگذشت گینگ‌بینگ (۹)، جلد ۴۹، شرکت کتاب جونگ خوا.
- 陆庆夫. 1986. 从敦煌写本判决文看唐代长安的粟特聚落. 敦煌研究院. 第九卷. 841-848.
لو چینگ فو، (۱۹۸۶)، نگاهی به سکونتگاه‌های سغدی در چانگان در سلسله تانگ بر اساس دست‌نویس‌های دان-خوانگ، سوابق علمی دان‌خوانگ، جلد ۹، ۸۴۱-۸۴۸.
- (唐) 令狐德棻. 1962. 周书. 波斯传. 卷50. 北京，中华书局.
لینگ خو دی فن، (۱۹۶۲)، جو شو، سرگذشت پارس، جلد ۵۰، پکن: شرکت کتاب جونگ خوا.
- (北齐) 魏收. 1962. 魏书. 西域传. 列传第一百二. 北京, 中华书局.
وی شاو، (۱۹۷۵)، وی شو، سرگذشت مناطق غربی، جلد ۱۲۰، شرکت کتاب جونگ خوا.
- (唐) 魏征. 1962. 隋书. 西戎传. 列传 83. 84. 90. 卷 38. 48). 北京, 中华书局.
وی جینگ و همکاران، (۱۹۶۲)، سویی شو، سرگذشت مناطق غربی، جلد ۹۰ (شماره ۳۸ و ۴۸)، جلد‌های ۸۳-۸۴، شرکت کتاب جونگ خوا.
- (魏) 鱼豢. 1962. 魏略. 西域传. 卷 71. 北京, 中华书局.
یوخوان، (۱۹۶۲)، وی لویه، مناطق غربی، جلد ۷۱، پکن، شرکت کتاب جونگ خوا.